"חמוטל" ו"מכשיר" לא בידינו

קרבות "חמוטל" ו"מכשיר" במסגרת קרבות הבלימה במלחמת יום הכיפורים 10.10.73 - 8.10.73

פרק א'

קרקע ואויב
מתוך מייל פרטי - 12.6.13 - "אצלי זה התחיל משאלה שאני כבר הולך איתה 40 שנה - איך קרה ומה גרם לכך שאנחנו, חבורת 'פרים צעירים' שהחשש העיקרי והיחיד שלהם היה שיחמיצו את המלחמה, ב- 8.10.73 בשעה 1730, עלינו דאיוש על יעד חי"ר עם אמצעי נ"ט, מבלי לדעת על מה אנחנו עולים, מבלי שיש לנו את הכלים הבסיסיים הדרושים כדי להילחם באויב שנמצא על היעד (מקלעים) או אפילו לזהות אותו (משקפות), מבלי לדעת שפחות משעה לפנינו כוחות שלנו עלו על אותו יעד ונדפקו שם - והפכנו תוך דקות מפלוגה כשירה חלקית (8 טנקים, כאמור ללא מקלעים) לפלוגה שהמ"פ בה מנוטרל, הסמ"פ מחוסל, עם ציוותו, עוד טנק נפגע, ויתרת הפלוגה יורדת מהיעד עם הזנב בין הרגליים.".
התחלתי מבירור התמונה (האישית) הקטנה, וככל ש"חפרתי" נחשפה לי תמונת הכאוס הגדולה, המערכתית והתלת יומית, ובכך עוסק מחקר זה.

מבוא

נחישות ואיכות לחימתו של הצבא המצרי במערכים שתפס ממזרח לתעלה לאחר צליחת התעלה במלחמת יום הכיפורים, היו ההפתעה הטקטית הגדולה של המלחמה בחזית הדרום. צה"ל שנבנה בעיקר על עוצבות משוריינות, ציפה שהחי"ר המצרי ייפוץ לכל עבר כאשר יסתערו עליו טנקים ישראלים, וההתפכחות מאשלייה זו עלתה לצה"ל בשבוע הראשון של המלחמה באבידות כבדות, באבדן מאות טנקים, כמו גם בשחיקה משמעותית של הביטחון העצמי של המפקדים לכל אורך שרשרת הפיקוד, ושל ההרתעה הישראלית.
אחד המערכים הבולטים שעליו התנפצה אגדת השריון הבלתי מנוצח של צה"ל, היה המערך המצרי בפתחת "פוטון", שכלל את מתחמי "חמוטל" ו"מכשיר". המערך חסם את דרך החת"מ "פוטון", בקטע שמציר "טליסמן" (כביש טסה-איסמעיליה) דרומה לעבר מרחב התימרון "מיסורי" ומרחב החווה הסינית (*). זהו האיזור שבו השיגו המצרים את ההישג המשמעותי ביותר מבחינת עומק החדירה לשטח שבשליטת צה"ל בגזרה המרכזית של חזית התעלה. במסגרת השלב השני של המתקפה המצרית במלחמת יום הכיפורים - הרחבת ראש הגשר מזרחה ב- 8.10.73, התקדמה הארמיה השנייה במגמה להשתלט על קו הגבעות שלאורכו נסלל

____

(*) שמות הקוד המוזכרים במחקר זה הם על פי מפת קוד "סיריוס", ששימשה את צה"ל במלחמת יום הכיפורים.

ציר החת"ם הישראלי (קו התעוזים). מנקודת הראות הישראלית, נראה היה כי התקפה זו היתה התקפת נגד בתגובה להתקפת הנגד של פיקוד הדרום, שנכשלה (1). אולם למעשה ההתקפה המצרית לא היתה בגדר ניצול הצלחה עקב כשלון התקפת הנגד הישראלית, אלא היתה השלב השני והמשלים של התכנית האופרטיבית הדו-שלבית של מבצע כיבוש ראש הגשר (2). הפקודות לקראת התקפת השלב השני שיעדה קו החת"ם ניתנו לחטיבות המצריות כבר ב-.)3(7.10
במרכז חזית התעלה, לרוחב הגזרה המרכזית והדרומית של הארמיה השניה, בגזרות דיביזיות חי"ר 2 ו-16, כללה התקפת הנגד המצרית 3 מאמצים. 2 מאמצים, האחד בגזרת "הברגה-זנגביל" שממזרח לגשר הפירדן, והשני בגזרת "חמדיה-כישוף", שממזרח לדוור סואר והאגם המר הגדול, נכשלו. הגזרה היחידה שבה הצליחו המצרים לשפר עמדות באופן משמעותי, ולהקים מאחז על ציר החת"מ וממזרח לו, היתה גזרת ציר טסה-איסמעיליה (ציר "טליסמן").

מפת הסיום של קרבות ה- 8.10 היתה למעשה
מפת הקו הסופי של ההתקדמות המצרית
ממזרח לתעלה, ומפה זו מתאפיינת בבליטה
משמעותית מעבר לקו ציר החת"מ מזרחה
בגזרת ציר "טליסמן" (ראה מפה מס' 1).
לאחיזה המצרית ב"חמוטל" וב"מכשיר" היתה חשיבות אסטרטגית עבור שני הצדדים. השליטה בשני המתחמים היתה חיונית למצרים כדי להגן על ראש הגשר של דיביזיה 16 ולמנוע פריצה של צה"ל מכיוון צפון למרחבי התימרון של "מיסורי" ואיזור החווה הסינית, וכנקודת זינוק פוטנציאלית לפיתוח המשך המתקפה המצרית מזרחה, לעבר טסה ומרחב רפידים. כתמונת ראי, מבחינת פיקוד הדרום,
השליטה המצרית בשני המתחמים מנעה
תימרון לכיוון "מיסורי" ואיזור הצליחה המתוכנן
בדוור סואר, והיוותה איום על טסה - צומת
השליטה והתחזוקה המרכזית של הגזרה
המרכזית. מנקודת הראות הצה"לית, השליטה
המצרית ב"חמוטל" מנעה גם פיתוח מהלכים מפה מס' 1 - מיקום פתחת "פוטון" בכיוון מערב על בסיס ציר "טליסמן". במפת קווי הפסקת האש

במהלך המלחמה תקפו יחידות של צה"ל 9 פעמים את המערך המצרי שהתמקם בפתחת "פוטון", וכל ההתקפות נהדפו במחיר כבד לשני הצדדים. היו גדודים שתקפו את המערך פעמיים או שלוש. בתשע ההתקפות על המערך נפלו 51 חיילי צה"ל, ש-43 מתוכם היו נעדרים במשך חודשים ארוכים, נפצעו 80-70 חיילים, ו-6 נפלו בשבי. אין נתונים לגבי האבידות המצריות. במהלך המלחמה הושארו בשטח שבשליטת המצרים 25-24 טנקים של צה"ל, רובם עם נעדרים, ועם תום המלחמה היו פזורים במרחב פתחת "פוטון", בשטח שבשליטת המצרים, 19 טנקים של צה"ל, 6 נגמ"שים ו-2 זחל"מים.

במשך השנים מאז מלחמת יום הכיפורים ראו אור לא מעט עבודות, פרסומי מורשת קרב וכתבות עיתונאיות, שהכותרת שלהם כללה בדרך זו או אחרת את התיבה - "הקרב על 'חמוטל'". עבודות אלה התבססו על ראיונות ותחקירים עם מפקדים שנטלו חלק בקרבות בגזרת מתחם "חמוטל" (4). בחלק מהפרסומים ניתן ביטוי לכך שמפקדי הכוחות שנלחמו בקרבות אלה תפשו את המערך ב"חמוטל" כמשולב במערך המצרי במתחם נוסף מדרום ל"חמוטל" - "מכשיר".
במחקר זה התברר כי "חמוטל" היתה למעשה חלק ממערך חטיבתי מצרי שכלל גם את צפון "מכשיר", שמטרתו העיקרית היתה חסימת פתחת ציר "פוטון" - ציר החת"מ, בפני חדירה למרחבי התימרון של "מיסורי" ומרחב החווה הסינית, שהיו שטחי הערכות, פרישה והתארגנות של הדיביזיה המצרית ה-16, אשר צלחה את התעלה במרחב שבין אגם תמסח לדוור סואר. בדרום "מכשיר" נאחז כוח מחטיבה נוספת. עוד התברר במחקר, כי חלק מהיחידות שדווח עליהן שתקפו את "חמוטל" וניהלו עליה קרבות קשים, לא נלחמו כלל על "חמוטל" אלא בחלקים אחרים של מערך פתחת "פוטון", לרבות צפון "מכשיר", ואילו יחידות שדווח עליהן כי תקפו את "מכשיר", הגיעו ל"חמוטל" ושם נפגעו טנקים שלהן.
צה"ל והצבא המצרי לא היו הצבאות הראשונים שניסו להקים מאחז צבאי במתחם פתחת "פוטון". במלחמת העולם הראשונה, לקראת נסיון הנפל של הצבא הטורקי לצלוח את תעלת סואץ בליל ה-3-2 לפברואר 1915, הוקם באותו מרחב דיונות, שכונה במפות דאז "כת'איב אל ח'יל" (שפירושו דיונות הפרשים), מחנה קדמי של הצבא הטורקי. המחנה שימש כשטח כינוס ליציאת הכוחות העותומניים לנסיון צליחת התעלה בטוסאן ובסרפאום, וכבסיס אליו נסוגו לאחר כשלון ההתקפה. המחנה ננטש עם נסיגת הצבא הטורקי מהגזרה בימים שלאחר מכן (5).

מקורות
המקורות למחקר זה הם : תחקירי המלחמה שנערכו ע"י היחידות לאחר המלחמה, תחקירי פיקוד הדרום שנערכו בחודשים מרץ-יולי 1974, דו"חות ועדת אגרנט והעדויות בפני החוקרים מטעם ועדת אגרנט, דו"חות יחידתיים שהוגשו לאחר המלחמה, ספרות מחקר על מלחמת יום הכיפורים, ספרי יחידות, ספרי זכרונות וספרים על המלחמה שנכתבו ע"י מפקדי יחידות, וסדרת ראיונות שערך המחבר עם מפקדים מרמות שונות שהשתתפו בקרבות המתוארים.

במחקר שלפנינו נעשה שימוש במקור שכמעט ולא נעשה בו שימוש עד היום במחקר על הקרבות בחזית הדרום במלחמת יו"כ - דו"חות אית"ן (הענף לאיתור נעדרים שהוקם לאחר המלחמה באגף כח אדם של צה"ל) על מבצע הסריקות לאיתור נעדרי צה"ל שהתנהל בחודשים ינואר-מרץ 1974. דו"חות אלה מאפשרים למקם במדוייק היכן נפגעו טנקים שנפגעו ונשארו בשטח, וכפועל יוצא - היכן בדיוק תקפו היחידות שאליהן השתייכו טנקים אלה.
מקור נוסף לניתוח מערכה זו היו תצלומי אויר של הגזרה מתאריך ה- 9.10.73. תצלומים אלה פוענחו ביסודיות ע"י ניצן שפירא, אשר תרם רבות גם לתובנות שיוצגו במחקר זה.
כמו כן עושה מחקר זה שימוש בספרו של מפקד החטיבה המצרית אשר כבשה את מתחם פתחת "פוטון" - "חמוטל" וצפון "מכשיר" ב- 8.10, נאחזה בו, והדפה את כל ההתקפות הצה"ליות על המתחם. הספר שופך אור על הקרבות במתחם מזווית הראייה המצרית, ומוסיף פרטים שלא היו ידועים עד כה. הספר תורגם עבור מחקר זה ע"י אל"מ (מיל.) פסח מלובני, שתרם רבות למחקר גם במידע נוסף ממקורות מצריים.
הצלבת פיענוח תצלומי האויר עם המידע מהמקורות המצריים איפשרה לשרטט מפות של הערכות משוערת של החטיבה המצרית שנאחזה בפתחת "פוטון". מפות אלה, אשר יוצגו בהמשך, נערכו ע"י ניצן שפירא.
כלי מחקר רב ערך נוסף הוא הקלטות רשתות הקשר האוגדתיות (הקלטה שיטתית של רשתות הקשר החטיבתיות החלה רק בשלב מאוחר יותר במלחמה). בניגוד לעדויות המפקדים, שהן לעתים קרובות מוטות מסיבות שונות, ומושפעות ע"י תעתועי הזכרון האנושי - גם אם נמסרו בתחקירים שהתקיימו במהלך השנה שלאחר המלחמה, ובוודאי אם ניתנו מאוחר יותר - רשת הקשר מציגה את תמונת המצב בזמן אמת ללא כחל וסרק. יצויין כי בתימלולי רשתות הקשר שנעשו במחלקת היסטוריה באמצע שנות ה-70' קיימים אי דיוקים רבים, חלקם כתוצאה מפיענוח לא נכון של הדברים שנאמרו ברשת, חלקם מאי הכרה ו/או מאי הבנה של המתמללים את הגזרה, את הקרבות שהתנהלו בה, את המפקדים שנשמעו ברשת, ולעתים מחוסר כלים להבנת ניואנסים בדברי הדוברים, שיכלו להיות מובנים רק למי שהיתה לו הכרות בלתי אמצעית עם הזירה ועם המפקדים שפעלו בה. המחבר הקפיד שלא להסתמך (רק) על התימלולים, אלא להאזין ככל הניתן (והנמצא) לסרטי ההקלטה המקוריים, ולהסתמך עליהם ישירות.

ניתוח השטח

(ראה מפה מס' 2)
"חמוטל" היה מתחם שסומן במפות הקוד לפי קווי המתאר של דיונה חולית גדולה באורך של כ-4 ק"מ שהתמשכה מצפון מזרח לדרום מערב בין 2 שיאים : כת'יב עיפן (נ.ג. 115) בקצה הצפון מזרחי של המתחם ומצפון לציר "טליסמן", ואבו-וקפה (נ.ג. 109 - סומן במפת הקוד כ"אדום 6725"), מדרום לציר "טליסמן". בין שני השיאים היה אוכף שבו עבר ציר "טליסמן". מתחם "חמוטל" כפי שהיה מסומן במפת קד "סיריוס", חלש על ציר "טליסמן" ועל הצומת החיונית של ציר "טליסמן" עם ציר החת"מ "פוטון", וכן על ציר "פוטון" בחלקו הצפוני.

מדרום ל"חמוטל", במרחק של כ-2 ק"מ, סומן מתחם נוסף בשם "מכשיר". מתחם זה התמשך לאורך כ-4 ק"מ. בחלקו הצפוני בלטה דיונה גבוהה - כת'יב אל ח'יל (ששיאה בנ.ג. 140 - "סגול 289א"), ובחלקו הדרומי, דיונה מוארכת המתמשכת מצפון מזרח (נ.ג. 110 - "סגול 289") לדרום מערב - כת'יב אבו טרבוש . לאורך הגבול המזרחי של המתחם התמשך מצוק תלול שכיוונו צפון-דרום, שהיה בלתי עביר לטנקים, למעט פתחים בחלק הצפוני של המתחם, באיזור "סגול 289א'" ומצפון לו. מתחם "מכשיר" חלש בחלקו הצפוני על חלק ניכר מציר החת"מ "פוטון", שעבר בגיא בין "חמוטל" לצפון "מכשיר", ואיפשר תנועה נוחה ומהירה מהציר המרכזי בגזרה המרכזית - ציר "טליסמן", אל מרחבי התמרון של "מיסורי" ואל איזור החווה הסינית שמדרום להם.
כ- 5.4-4 ק"מ ממזרח לשיא "חמוטל" - "אדום 6725", וכ-3 ק"מ מצפון- מזרח לצפון "מכשיר", התנשא קו רכס שנקרא בפי הכוחות "ציונה", על פי השם שניתן במפת הקוד לצומת "טליסמן"
- ציר "חגית" ("אדום 6726"). למעשה התייחס הכינוי "ציונה" לרכס שהתמשך מאיזור נ.ג. 150
- "סגול 203" מדרום ל"טליסמן", צפונה-מזרחה אל נ.ג. 139 - "אדום 6728", גבעה שעליה

מפה מס' 2 - פתחת "פוטון"
מתחמי "חמוטל" ו"מכשיר"

היתה מוצבת אנטנה של האו"מ. רכס "ציונה" היה קו עמדות חיוני בגזרה, אשר שלט בתצפית ובאש על חלקים נרחבים מ"חמוטל" ומצפון "מכשיר", אך פחות מכך על איזור "פוטון 32-30". המעיין במפה ובתצ"א של מרחב "חמוטל"- צפון "מכשיר", יבחין כי מכל אחד משני המתחמים היתה אפשרות חיפוי ושליטה באש על המתחם השני. ואכן, בניתוח השטח של המצרים, שלא היו "מחוייבים" לניתוח ולארגון השטח במפת הקוד הישראלית, נכללו דרום מערב "חמוטל" וצפון "מכשיר" במתחם אחד שיקרא להלן מתחם פתחת "פוטון", ובהתאם לכך המתחם אורגן כמתחם חטיבתי, כפי שיפורט בהמשך.
החלק של "חמוטל" בפרישה המצרית במתחם פתחת "פוטון" כלל למעשה רק את האיזור הגבוה בקצה הדרום מערבי של המתחם המסומן כ"חמוטל" במפת הקוד הישראלית - איזור "אדום 6725" וסביבתו הקרובה. כל החלק של "חמוטל" אשר נמצא מצפון לציר "טליסמן" - גבעת כת'יב עיפן –" סגול 205", וגם רוב המתחם המסומן כ"חמוטל" מדרום ל"טליסמן", לא נכללו במתחם החטיבתי המצרי של פתחת "פוטון". ציר "טליסמן" עצמו נקבע כגבול גזרות בין דיביזיות 16 ו-2.
החלק של "מכשיר" בפרישה המצרית במתחם פתחת "פוטון" כלל רק את המחצית הצפונית של המתחם המסומן כ"מכשיר" במפת הקוד הישראלית. דיונת כת'יב אל טרבוש, וכל האונה הדרומית של "מכשיר", לא נכללו במתחם החטיבתי המצרי של פתחת "פוטון", והיו בגזרה של חטיבה אחרת בדיביזיה 16 - חטיבה ממוכנת 3.
בניגוד למה שהובן בצה"ל, גם אחרי התקפות חוזרת ונשנות על המערך בפתחת "פוטון", עיקר המערך המצרי היה פרוש בשני קווים שבכל אחד מהם מאות שוחות חי"ר בשטח הנמוך שבין החלק הדרומי של "חמוטל" וצפון "מכשיר", משני צידי ציר "פוטון" ובניצב לו, ולא בשטחים הגבוהים של "חמוטל" ו"מכשיר" (ראה תצ"א מס' 6 ומפה מס' 7).

ההתייחסות המצרית והישראלית למתחם פתחת "פוטון"
מניתוח השטח של הצד הישראלי, שבא לידי המחשה בהתייחסות פיקוד הדרום ויחידותיו לגזרה במשך כל המלחמה, עולה כי בצה"ל ראו ב"חמוטל" מתחם שבו מערך מצרי שמטרתו העיקרית שליטה על ציר "טליסמן" - ציר טסה-איסמעיליה. אלא שלא זה היה יעד הפרישה של הכוחות המצרים בגזרה. על חסימת ציר "טליסמן" הופקדה דיביזיה 2, אשר הקימה את המערך שלה לבלימה על ציר "טליסמן" באיזור "נוזל", כ-6-5 ק"מ ממערב צפון-מערב ל"חמוטל". המערך בפתחת "פוטון", לעומת זאת, נועד למנוע חדירת כוחות צה"ל למרחבי התימרון של "מיסורי" ולמרחב החווה הסינית, ואכן עמד במשימה זו באופן מוצלח ומלא עד סיום המלחמה . המצרים לא ניצלו את השליטה המשמעותית של דיונת "חמוטל" על ציר "טליסמן", ומשום כך גם בימים ובשעות שהתנהלה לחימה קשה על מתחם פתחת "פוטון", כולל על השטח הגבוה של "חמוטל" עצמה, מרחק של 2-1.5 ק"מ מציר "טליסמן", יכלו יחידות טנקים של צה"ל לנוע ללא הפרעה על ציר "טליסמן" מערבה, לפחות עד ציר "חזיזית". כך יחידות חטיבה 421 בעת ההתקפה על פתחת "פוטון" בבוקר ה- 9.10, וכך גם יחידות חטיבה 500 בתנועה אל צומת

"טליסמן-חזיזית" בשעות אחה"צ (הלוך) והערב (חזור) של אותו יום. "חמוטל" למעשה ננטשה, לפחות חלקית, ע"י המצרים למשך יותר מיממה, בין צהרי ה- 9.10 לשעות אחה"צ של ה- 10.10, כאשר באותו פרק זמן התנהלו קרבות בחלקים אחרים של מתחם פתחת "פוטון" שהמצרים נאחזו בהם, והיו ככל הנראה חיוניים יותר מ"חמוטל" מנקודת ראותם.
גם בראייה הצה"לית, זוהה מרחב "פתחת "פוטון" כמבוא הצפוני למרחבי התימרון של "מיסורי", החווה הסינית, ואיזור הצליחה ב"מצמד". החל משעות אחר הצהריים של ה- 8.10, כאשר אוגדה

מפה מס' 3 - פתחת "פוטון" -
השער הצפוני למרחב התימרון של "מיסורי", למרחב החווה הסינית ("אמיר"), ולאיזור "מצמד"

143 חזרה מנסיעת הסרק שלה לגזרה הדרומית (*), עלו שוב ושוב תכניות לרדת למרחבי התימרון ב"מיסורי" ומשם למרחב החווה הסינית, דרך "פוטון". כך, במהלך התנועה חזרה מהגזרה הדרומית ב- 8.10, בשעה 1510, מורה סגן מפקד אוגדה 143 : "..את 1 [חטיבה 421
- ע.מ.] ... להעלות על 'טליסמן' ועל 'פוטון' ועל 'סיפור' ולהתקדם לכיוון 'מיסורי'" (6). בהמשך, בפקודה חפוזה שקיים מח"ט 421 מדרום לצומת טסה, הורה המח"ט למג"דים לתפוס את השטחים השולטים בפתחת "פוטון" - "חמוטל" וצפון "מכשיר", כשהמטרה היא פריצה דרך ציר "פוטון" להשתלטות על מרחב "מיסורי" (7). ב- 9.10 בשעה 0630, בעוד הוא נערך לכיבוש "חמוטל", שואל מח"ט 421 את מפקדת האוגדה מה משימתו לאחר כיבוש "חמוטל", ותשובת סגן מפקד האוגדה היא : "בשלב זה לא לנוע ל'מיסורי'.." (ההדגשה של המחבר) (8).
גם המאמץ האחרון של צה"ל להרחיב את ראש הגשר לקראת סיום המלחמה, שהתבטא בעיקר בהתקפה האומללה של חטיבה 600 ב"מיסורי" ב- 21.10, כלל מאמץ משני לפרוץ דרך "פוטון" לצפון "מיסורי". שוב נעשה נסיון (של חטיבה 274) להשתלט על "חמוטל" שעדיין נתפסה כנקודת המפתח בגזרה, ועל צפון "מכשיר", וגם ניסיון זה נכשל.
מזווית הראייה המצרית, במסגרת הניסיון המצרי לפרוץ מזרחה ב- 14.10, שהסתיים בהשמדת כ- 250 טנקים מצריים לכל אורך החזית, היה "פוטון" ציר התנועה לשני הניסיונות של המצרים להתקדם לציר "טליסמן" בכיוון טסה, בבוקר ואחה"צ.

ההתקדמות המצרית ב- 8.10 - השלמת "המשימה הישירה" (2)
בגזרה המרכזית של הארמיה השנייה המצרית צלחו שתי דיביזיות חי"ר ונאחזו בגדה המזרחית של התעלה. דיביזיה 2 נפרסה בגזרה שמאיסמעיליה צפונה עד דרום האי אל בלאח. דיביזיה 16 נפרסה בגזרה שמאיסמעיליה דרומה עד לאגם המר הגדול. גבול הגזרות בין שתי הדיביזיות היה ציר "טליסמן".
בגל הראשון של ההתקפה המצרית (שלב "המשימה הישירה"), ב- 6.10, נעצרו הכוחות הצולחים בקו כביש התעלה - ציר "לכסיקון" ובמספר שטחים שולטים ממזרח לו, ברצועה שעומקה 8-3 ק"מ מקו התעלה. מנגד, לאחר הלחימה בקרבת המעוזים ושחיקת יחידות השריון הסדירות בניסיונות להדיפת הצליחה המצרית, ולאחר הגעת חטיבות המילואים לחזית, התייצבו אוגדות פיקוד הדרום על קו ציר החת"מ - קו התעוזים. כישלון התקפת הנגד של אוגדה 162 ב- 8.10, ונטישת עמדות אוגדה 143 בגזרה המרכזית עקב הפקודה האומללה לנוע לגזרה הדרומית, שהביאה לדילול הכוחות המחזיקים במערכים שמול הארמיה השנייה, נתנו לארמיה המצרית השנייה הזדמנות להתקדם ולתפוס את השטחים הגבוהים השולטים על ציר החת"מ בגזרת "טליסמן", התקדמות שנגזרה מתו"ל הצליחה המצרי.

____

(*) ראה להלן פרק ב'.

בסיכומי המלחמה ובועדת אגרנט אמר האלוף אריאל שרון, מפקד אוגדה 143, כי המצרים נאחזו ב"מכשיר", ב"חמוטל" וב"נוזל" בגלל יציאת אוגדתו מן הגזרה, אשר אירעה במקביל להחלטת הפיקוד המצרי להשלים את ההשתלטות על קו הגבעות (9). כנגד זה, ועדת אגרנט הגיעה למסקנה (10) כי המצרים נאחזו ב"מכשיר" כבר בשעות הבוקר של ה- 8.10, כאשר אוגדה 143 עדיין החזיקה בגזרה. מפקד אוגדה 162, האלוף אדן, אימץ גרסה זו בספרו (11). ועדת אגרנט ואדן שגו.
ועדת אגרנט הסתמכה על פירושו של חוקר הועדה, יעקב חסדאי, לעדותו של סמג"ד 184, רס"ן בני טרן, בפני חסדאי. טרן אמר לחסדאי בעדותו כי בבוקר ה- 8.10 מג"ד 184, רס"ן שאול שלו ז"ל, תפס עמדות ב"סגול 204" מצפון ל"מכשיר", ואילו הוא תפס עמדות בחלק של "חמוטל" שמצפון לציר "טליסמן" (כת'יב עיפן – "סגול 205"). חסדאי הסיק מדברי טרן כי "חמוטל" ו"מכשיר" לא נתפסו ע"י גדוד 184, והמצרים ניצלו זאת להיאחז בהן.
סימוכין נוספים לעמדתה מצאה הועדה בעדותו של קצין אג"מ חטיבה 14, לפיה מג"ד 184 דיווח בבוקר ה- 8.10 "..שיורים עליו מאיזור 'ספור 33' או 'פוטון 30'" (12). יצויין כי לדברים אלה אין תימוכין במקורות נוספים - למשל בדו"ח האירועים של חטיבה 14, והם גם נסתרים במפורש בעדות מח"ט 14 בתחקיר פיקוד דרום : "...באיזור 'חמוטל-מכשיר', המגע היה מגע תצפית בלבד ולא היה פה מגע אש" (13). מכל מקום, יש הבדל משמעותי בין "פוטון 30" לבין "ספור 33", שהוא גם "פוטון 33". "פוטון 30" נמצא עמוק בחלק הצפוני של פתחת "פוטון", במרחק של קילומטר או פחות מעמדותיו המשוערות של מג"ד 184 בבוקר ה- 8.10, ויש להניח כי אילו נמצא שם כח מצרי, מג"ד 184 היה מתריע בפני מח"ט 14, כאשר קיבל את הפקודה לצאת לגזרה הדרומית, על החומרה שבנטישת עמדותיו באיזור צפון "מכשיר" מול איום כל כך קרוב. "פוטון 33" נמצא כ-4 ק"מ מדרום מערב ל"פוטון 30", וגם אם נמצא בו כח מצרי בשעות הבוקר של ה- 8.10, אין ללמוד מכך כי המצרים כבר נאחזו ב"מכשיר".
עוד סימוכין מצאה הועדה בעדותו של מג"'ד 409 מחטיבה 600, כי כבר בשעות הבוקר של ה-8.10 הבחין במצרים כשהם מתמקמים על "מכשיר" (14). אלא שעדותו של מג"ד 409 התייחסה לחלק הדרומי של "מכשיר" (כת'יב אבו טרבוש), והיא לא היתה רלבנטית למתחם פתחת "פוטון". דרום "מכשיר" היה בגזרת חטיבה 3 מדיביזיה 16, ואין ללמוד מהאירועים שם על פעילותה של חטיבה 112, שהיתה החטיבה שתקפה לכיוון פתחת "פוטון". יתרה מזאת, עדותו של מג"ד 409 איננה עולה בקנה אחד עם הידוע לגבי העיתוי שבו הגיעה חטיבה 3 לדרום "מכשיר", שהיה בשעות אחר הצהריים, במקביל להתקדמות חטיבה 112, ונראה כי זכרונו של מג"ד 409 היטעה אותו בענין זה.
יתכן שבחטיבה 600 היו ידיעות על כוח מצרי ב"חמוטל" בשעות הבוקר של ה- 8.10. לענין זה יש לציין כי מ"פ ל' מגדוד 410 של חטיבה 600 העיד לאחר המלחמה כי פלוגתו קיבלה בבוקר ה- 8.10 פקודה "להסתער על 'מכשיר' וללחום נגד טנקים שנמצאים על 'מכשיר'", אך -"הגענו, לא זיהינו טנקים, חיכינו כמה שעות, לא זיהינו" (14א). עדות זו בדבר התקפה על "מכשיר"

איננה נתמכת במקורות אחרים, ולגרסת קמב"ץ הגדוד וכן לפי חוברת קורות הגדוד לא היתה התקפה על "מכשיר" בבוקר ה- 8.10. כך או כך, כוח מצרי לא נמצא בבוקר ה- 8.10 ב"מכשיר".

העובדות, כפי שנוכיח בהמשך מחקר זה, הן שגדוד 429 מחטיבה 500 תפס את "חמוטל" לפני הצהריים, לאחר יציאת גדוד 184 מהגזרה, לא נתקל בכוחות מצריים מדרום לו (כלומר בפתחת "פוטון" או בצפון "מכשיר"), ונסוג תחת לחץ ההתקדמות המצרית אל "חמוטל" בשעות אחה"צ. ועוד, לדברי מח"ט 500, כוח מפלוגת הג'יפים שלו ישב בתצפית על צפון "מכשיר", בערך בין השעות 1400-1200 (15). מכאן שהמצרים לא נכנסו לגזרת פתחת "פוטון" בבוקר ה- 8.10, וגם לא בתפר הזמנים שבין יציאת אוגדה 143 ותפיסת הגזרה ע"י אוגדה 162. להלן נראה כי גם מקורות מצריים מאששים זאת.
בבוקר ה- 8.10 החלה ההכנה הארטילרית המצרית להתקדמות לתפיסת קו גבעות החת"מ בהנחתה ארטילרית על הכוחות הישראלים שנצפו על צפון "מכשיר" ו"חמוטל" (תחילה על גדוד 184, ואח"כ על גדוד 429). החל מצהרי היום הבחינו מח"ט 500 ממקומו באיזור "חלוץ", ומג"ד 429 מעמדותיו ב"חמוטל", בתנועה מאסיבית של כוחות מצריים על בסיס ציר "פוטון" לכיוון "חמוטל", ובהמשך לכיוון צפון "מכשיר". הכוח המצרי היה חטיבת חי"ר 112, מדיביזיה 16. במקביל החלה התקדמותה של חטיבה ממוכנת 3 לתפיסת דרום "מכשיר“.

התקפת חטיבה 112
חטיבה 112, בפיקודו של עקיד (אל"מ) עאדל יוסרי, כללה 3 גדודי חי"ר, גדוד טנקים, פלוגה מגדוד טילי נ"ט הדיביזיוני, וגדוד נ"מ. החטיבה החלה לצלוח את התעלה בגל הראשון של הצליחה ב- 6.10, מדרום לאגם תמסח, והשתלטה על איזור צפון "מיסורי" (א-טאליה) עד 1730 של ה- 6.10, תוך התנגשויות עם פלוגות גדוד 184 של חטיבה 14 (16). החטיבה הקימה מערך הגנתי דמוי קשת במרחב "מיסורי", שכלל התחפרות של החי"ר ויחידות הנ"ט שלה בשוחות אישיות, ומיקוש הקפי, תוך שהיא בולמת מה שהצטייר בעיני מפקדיה כמספר התקפות נגד קטנות של כוחותינו. בפועל היו אלה סיורים משוריינים מגדוד 184, ששלח מח"ט 14 כדי לנסות ולהעריך את עצמת האויב שהתפרש בגזרה (17).
ב- 7.10 בשעות אחה"צ, קיבל המח"ט יוסרי ממפקדת דיביזיה 16 אתראה לקראת ההתקדמות לשלב הבא - המשלים, של הרחבת ראש הגשר (18), ובערב ה- 7.10 קיים קבוצת פקודות חטיבתית לקראת התקפת יום המחרת. שעת ה-ש לתחילת ההתקפה נקבעה ל- 1330 ב- 8.10, ואמנם בשעה זו החלה תנועת החטיבה כמתוכנן ממערכיה במרחב "מיסורי" (19). יוסרי מאשש אם כך את האמור לעיל, כי המערך במרחב פתחת "פוטון" לא נתפס ע"י המצרים בבוקר ה-8.10. במקור נוסף - זכרונותיו של מ"מ מגדוד 335, מולאזם (סג"מ) מחמד עבד אל-מנעם יוסף, מסופר על תחילת ההתקפה ב- 8.10 בשעה 1300 (20).

לקראת תחילת ההתקדמות הועמדה רוב הארטילריה הדיביזיונית לטובת חטיבה ממוכנת 3, שיצאה להתקפה מקבילה, ולחטיבה 112 נותר גדוד ארטילריה אחד ת.פ.. החטיבה יצאה להתקפתה לאחר הפגזה ארטילרית קצרה, שנמשכה כ-10 דקות, של הגדוד הארטילרי. חטיבה 112 נעה עם שני גדודים לפנים, כאשר החי"ר ויחידות הנ"ט נעים לפני הטנקים, כפי שמתארים גם אנשי גדוד 429. על הכח המתקדם הופעלה ארטילריה ישראלית, ובהתקדמות נהרגו שניים ממפקדי הפלוגות המצריים, מירי הארטילריה הישראלית או מירי הטנקים של גדוד
429. הטנקים הישראליים שעמדו בחזית ההתקדמות של החטיבה (גדוד 429) נסוגו מפני החי"ר המצרי המתקדם (21). ככל הנראה נוצר דירוג בין הגדודים התוקפים, כאשר גדוד 335 בפיקודו של חסן בשר, התקדם מהר יותר באגף השמאלי, ונערך על ראש דיונת אבו-וקפה ("אדום 6725" ב"חמוטל") ומורדותיה הדרומיים. נוצר פער של כקילומטר וחצי בין הגדודים התוקפים. השעה היתה 1600. המח"ט הכניס פלוגה מעתודת הטנקים החטיבתית לסגירת הפער בין הגדודים התוקפים. גדוד 334 בפיקודו של אחמד אבו עלם, התקדם מימין, ונערך באיזור כתיב-אל –חיל (צפון "מכשיר"). גדוד חי"ר 336, בפיקודו של צלאח מג'אהד נערך בדרג שני. פלוגות הטנקים של גדוד הטנקים החטיבתי 222 הוקצו לשלושת גדודי החי"ר, וכך גם מחלקות פלוגת הנ"ט (טילי "סאגר") שהוקצתה לחטיבה מגדוד הנ"ט הדיביזיוני (22). בפרישה זו, שעקרונית לא השתנתה מהותית גם בימים הבאים, קלטה חטיבה 112 את התקפת חטיבה .500

מפה מס' 4 - התקפת חטיבה 112 - 8.10.73 1630-1330 (23) להוסיף (-) ל-429

חיילי החי"ר המצרי אומנו לחפור מייד עם עצירה והתמקמות באתר, שוחות אישיות עגולות, שכונו על ידם "שוחות חבית". מיד לאחר מכן נחפרו עמדות עבור נשק הנ"ט. השלב הבא היה הנחת מיקוש חפוז על פני הקרקע (24). במהלך התקפת גדודי חטיבה 421 על מערך פתחת "פוטון" ב- 9.10 נתקלו כוחות החטיבה בשרשרות מוקשים כאלה, ובמספר מקרים אף תוך כדי הנחתן (ראה להלן פרק ה').
ע"פ התו"ל המצרי במלחמת יום הכיפורים, בתקן גדוד חי"ר מצרי היו 27 מרנ"טים מסוג - RPG 7 (יתכן כי הגדודים תוגברו בצוותי מרנ"טים נוספים), ופלוגת נ"ט ובה 10 תול"רים מדגם B-10 או B-11. בנוסף, לחטיבת חי"ר היתה פלוגת טילי סאגר (12 משגרים), וסוללה בת 6 תותחי נ"ט 85 מ"מ. פקודת המבצע המצרית למבצע הצליחה הורתה על תיגבור דיביזיות החי"ר הצולחות בגדודי טילי נ"ט סאגר, שהשתייכו חיילית לארטילריה (25). לדיביזיה 16 הוקצה גדוד

מפה מס' 5 - קווי ההתקדמות של יחידות ארמיה 2 בגזרה המרכזית
ב- 6.10 וב- 8.10 על פי ספרו של עאדל יוסרי

טילי נ"ט 35, בפיקודו של עבד אל-ג'אבר אחמד עלי, ופלוגות גדוד זה הוקצו לחטיבות הדיביזיה.)26). מכאן שעל פי התו"ל, שהמצרים הקפידו מאד לעמוד בו במדוייק, בחזית כל אחד מגדודי חטיבה 112 היו אמורים להימצא כ-50 כלי נשק נ"טיים לפי הפירוט הבא: RPG 27, 10 תול"רים, 8 משגרי סאגר (4 מהפלוגה החטיבתית ו-4 מהגדוד הדיביזיוני), 4-2 תותחי נ"ט 85 מ"מ.

תצ"א מס' 6 - פרישת חטיבה 112 בפתחת "פוטון" - 090945

מפיענוח תצ"א שצולם ב- 9.10 בשעה 0945 (27) (ראה תצ"א מס' 6), מצטייר המערך המצרי בפתחת "פוטון" כדלקמן :
כשני גדודי חי"ר ערוכים ב-2 קווי עמדות בניצב לציר "פוטון" : הקו הראשון, כ-350 שוחות חי"ר אישיות, כ- 800 מ' מצפון מזרח ל"פוטון 32", נמתח מציר "פוטון" מזרחה אל דיונת כת'יב אל חיל בצפון "מכשיר". בקו זה היה ערוך, להערכת המחבר וכמסתבר מהמקורות המצריים, גדוד
334. הקו השני, בסדר גודל דומה, ב"פוטון 32", נמתח מן המורדות הדרומיים של רכס אבו-וקפה ב"חמוטל" אל המורדות המערביים של צפון "מכשיר". בקו זה היה ערוך, להערכת המחבר וכמסתבר מהמקורות המצריים, גדוד 336. מאחורי קו העמדות של גדוד 336, הוקם מערך של עמדות נ"ט ומחפורות טנקים. בראש "חמוטל" - איזור "אדום 6725" ובמורדות שלו לכיוון צפון מזרח - מערך דמוי פרסה של גדוד חי"ר. זהו, כפי שעולה מהמקורות המצריים, המערך של

מפה מס' 7 - פרישת חטיבה 112 בפתחת "פוטון" (28(

גדוד 335 (ראה תצ"א מס' 6 ומפה מס' 7).
אין לדעת אם המערך של חטיבה 112 שתואר לעיל על בסיס תצ"א מבוקר ה- 9.10, כבר היה ממוקם במלואו בשטח פתחת "פוטון" בעת התקפות אחר הצהריים של ה- 8.10, שביצעו היחידות מחטיבות 500 ו- 421. מכל מקום, כפי שיתואר בהמשך, בהתקפות אלה כבר נתקלו היחידות הצה"ליות במערך חי"ר ונ"ט שחלקו מחופר, ובטנקים.
מקור נוסף להערכות חטיבה 112 הוא ספרו של ההיסטוריון הצבאי המצרי ליווא (גנרל) גמאל חמאד, על מלחמת יום הכיפורים, שבו מופיע מרשם סכמטי של היערכות דיביזיה 16. על פי המרשם ישב גדוד אחד של חטיבה 112 על אבו-וקפה ("אדום 6725" ב"חמוטל") ועל הגבעות המשתפלות ממנה לכיוון מערב, גדוד שני על פתחת "דרך הרוחב השנייה" ("פוטון") וכת'יב אל-ח'ייל (צפון "מכשיר"), וגדוד שלישי מדרום מערב לאבו-וקפה, כדרג שני (29). להלן מרשם היערכות דיביזיה 16 בגזרה שבין ציר "טליסמן" לציר "עכביש", ע"פ גמאל חמאד, עליו מודגשת הערכות חטיבה 112 :

מפה מס' 8 -- הערכות דיביזיה 16 לפי גנרל גמאל חמאד

כאמור, ההתקדמות המצרית ל"חמוטל" נצפתה ונחוותה ע"י כוחות חטיבה 500 מצהרי ה- 8.10. לעומת זאת, האינדיקציה הראשונה להתמקמות המצרית ב"פוטון 32-30" ובצפון "מכשיר" התקבלה כשהתחילו התקפות יחידות צה"ל על מערכים אלה בשעות אחר הצהריים. אולם המידע על ההערכות המצרית בחלק זה של מתחם פתחת "פוטון" לא נקלט במפקדות אוגדה

162 ופיקוד הדרום, משום שלא היתה שליטה חטיבתית על התקפת יחידות חטיבה 500, ומשום שמפקד הגדוד היחיד שתקף את המערך ב"פוטון 32" ובצפון "מכשיר", גדוד 198, לא הזדהה נכונה בשטח וחשב שהוא תוקף את "חמוטל" (ראה להלן פרק ב').
תמונת המצב במפקדות ביחס להערכות המצרית היתה מבולבלת למדי. בין השעות 1500 ל-1630, כאשר אוגדה 143 היתה בתנועה בחזרה מהדרום לגזרה המרכזית, תמונת המצב הפיקודית כפי שנמסרה לאוגדה 143 היתה כי על "חמוטל" יש אויב, אך "מכשיר" מוחזקת ע"י חטיבה 500 (30). בהמשך, לקראת 1700, נוצרה במפקדות אוגדה 162 והפיקוד, בעקבות דיווח של מח"ט 500, תמונת מצב כי "חמוטל" בידי חטיבה 500, אך "ציונה" ו"מכשיר" נתפסו ע"י האויב (31). (ראה להלן פרק ב'). רק עם הגעתה של חטיבה 421 לגזרה בסביבות 1700, החלה להתבהר התמונה, כי גם "חמוטל" וגם צפון "מכשיר", בידי המצרים, ואילו "ציונה" בידי

כוחותינו.

התקפת חטיבה 3
חטיבה ממוכנת 3, בפיקודו של עמיד (תא"ל) שפיק מתרי, כללה 3 גדודי חי"ר ממוכן ע"ג נגמ"שי BTR50 או OT62, וגדוד טנקים אורגני. כמו כן הוכפפה לה, כמו ליתר חטיבות הדיביזיה, פלוגה מגדוד טילי נ"ט הדיביזיוני (גדוד 35), ויתכן שגם גדוד נ"מ. גדודי החי"ר של החטיבה צלחו את התעלה ברגל בגל השני של הצליחה ב- 6.10, והשלימו את צליחתם עד לשעה 1620. הרק"מ של החטיבה, לרבות גדוד הטנקים, השלים את צליחתו ב- 7.10 (32).
יציאתה של חטיבה ממוכנת 3 להתקפת "השלמת המשימה הישירה" החלה במקביל להתקפת חטיבה 112, בשעה 1330 ב- 8.10. לקראת ההתקפה תוגברה החטיבה בגדוד עתודת הנ"ט הדיביזיוני - גדוד של נגמ"שי BMP בפיקודו של פראג'. כן הוקצה לחטיבה 3 כל אגד הארטילריה הדיביזיוני, למעט גדוד אחד שהוקצה לחטיבה 112, הקצאות אלה יש בהן כדי להעיד שלהערכת מפקד הדיביזיה משימותיה של חטיבה 3 היו מאתגרות יותר מבחינת האויב הישראלי מאשר אלה של חטיבה 112.
היעד הראשון בדרכה של החטיבה היה תעוז "טלוויזיה", שנכבש ע"י גדוד ה- BMP, בסיוע פלוגת חי"ר (33). תוך כדי התקפתה סטו יחידות מחטיבה 3 צפונה לגזרת חטיבה 112, ומח"ט 112 נאלץ לשלוח קצין קישור לתאם את התקדמות שתי החטיבות בהתאם לגבול הגזרות שנקבע ביניהן (34). אין בידינו מידע המאפשר לקבוע במדוייק מה היו יעדיה הסופיים של חטיבה 3, אולם אפשר להעריך כי היעד היה קו "דרום 'מכשיר' - 'חמדיה'", ואולי גם דרומה משם עד תעוז "כישוף" (ג'בל חובייטה).
התקפתה של חטיבה 3 באה ממש בשעות שבהן יצאה חטיבה 600 הישראלית מהגזרה במסגרת יציאת אוגדה 143 לגזרה הדרומית. לפני היציאה היתה חטיבה 600 פרושה בקו "חמדיה-כישוף". בניגוד להוראות הפיקוד ומפקד האוגדה, הורה סגן מפקד אוגדה 143 להשאיר בגזרה את גדוד הסיור האוגדתי, גדס"ר 87 (על כך בהרחבה בפרק ג'). גדס"ר 87 נפרס

בדלילות על רכסי "חמדיה" ו"כישוף", והצליח לבלום מעמדות אלה את ההתקפה המצרית. אולם דרום "מכשיר" לא היה תפוס ע"י כוח צה"לי כלשהו, וחטיבה 3 נאחזה בו.
בתצ"א מהשעה 0945 ב- 9.10 ניתן לראות היערכות של גדוד מחטיבה 3 במתחם דרום "מכשיר". כמו בפתחת "פוטון", גם כאן עיקר ההיערכות איננה באיזור הגבוה של דיונות כת'יב אל ח'ייל ואבו-טרבוש, אלא בשטחים הנמוכים של הקשת שנוצרת ע"י שתי הדיונות. המתחם ערוך לקדם התקפה מכיוון השטחים שממזרח ומדרום לדיונות הגבוהות, וגם מכיוון השטחים הפתוחים שמדרום, בין דיונת אבו-טרבוש לציר "פוטון".
בתרשים של הגנרל חמאד (ראה לעיל איור מס' 8) פרישת החטיבה היא כדלקמן : גדוד על מתחם כת'יב אל ח'ייל דרום - אבו-טרבוש (דרום "מכשיר"), גדוד ב"נקודה 57" (תעוז "טלוויזיה") וגדוד ומפקדת החטיבה במתחם א-טאליה שמצפון ל"טלוויזיה".
תמונת המצב בצד הישראלי לגבי ההאחזות המצרית בדרום "מכשיר" היתה קצת יותר ברורה מאשר התמונה ביחס למערך המצרי של חטיבה 112 שנאחז בפתחת "פוטון". לכך תרמה בעיקר אחיזתו של גדס"ר 87 ברכס "חמדיה". עם זאת, גם באוגדה 143 היו הערכות שונות לגבי המצב בדרום "מכשיר", ועל כך להלן בפרק ג'.

מרשמי הקרב ופענוחי התצ"א בפרק זה נערכו ע"י ניצן שפירא.

מראי מקום והערות
(1) ועדת החקירה - מלחמת יום הכפורים, דין וחשבון שלישי ואחרון [להלן : "אגרנט"], כרך שני [להלן : אגרנט כרך שני], עמ' 688-686 ; 709-708.
(2) לפי תא"ל (מיל.) דני אשר, משימת כיבוש ראש הגשר ע"י דיביזיות החי"ר על פי תו"ל הצליחה המצרי כללה את "שלב המשימה הישירה" - הקמת ראש גשר לעומק של כ-5 ק"מ, ו"שלב המשימה הבאה" - העמקת ראש הגשר עד לעומק של 10-8 ק"מ. אשר מסתמך על הוראת רמטכ"ל המצרי שאזלי מס 41 מ- 20.3.73 - דיביזיית חי"ר בצליחת מכשול מים, המובאת בספרו של אשר, לשבור את הקונצפציה, 2003, עמ' 358-331.
(3) עאדל יוסרי, מסע הרגל התלויה, מראס אל עייש ועד לראש הגשר,

(يسري، عادل, رحلة الساق المعلقة, 1974), עמ' 164-165. תרגום : אל"מ (מיל.) פסח מלובני [להלן ": יוסרי]. יוסרי היה מח"ט חי"ר 112 בדיביזיה 16.
(4) לדוגמא : "הקרב על 'חמוטל'", ידיעות אחרונות, 25.9.74 ; "הקרב על חמוטל", חוברת של קצין חינוך ראשי מ- 1974 ; "גבעת התמימות", מעריב, ערב יום כיפור תשס"ד, 5.10.03. "קרבות חמוטל", ניתוח אירוע במסגרת סמינריון יום הכיפורים במכללה הבין זרועית לפיקוד ומטה, רס"ן גיא חסון, ינואר 1999.

MacMunn, G., and Falls, C., Military Operations Egypt - לתיאור נסיון הצליחה הטורקי (5) & Palestine - From the Outbreak of War with Germany to June 1917, London, 1928
הבסיס הטורקי בכת'איב אל ח'יל מוזכר בין השאר בכתבה של הטיימס הלונדוני
: Australian Light Horse Studies Centre מתאריך 8.2.1915, המופיעה באתר http://alh-research.tripod.com/Light_Horse/index.blog/1903341/suez-canal-attack-egypt-the-times-8-february-1915
(6) הקלטת רשת קשר "עמיר" של אוגדה 143 ליום 8.10.73, ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון.
(7) עדות מג"ד 599, רס"ן עמי מורג, בתחקיר המלחמה של חטיבה 421, פרק ב' - קרבות
הבלימה 8.10-7.10, עמ' 3, אתר חטיבה 421
www.421.co.il/?CategoryID=578&ArticleID=388
(8) אגרנט כרך שלישי, עמ' 847 ; הקלטת רשת קשר "עמיר" של אוגדה 143 ליום 9.10.73,
ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון.
(9) עדות אריאל שרון בועדת אגרנט 29.7.74, עמ' 33 ; אגרנט כרך שלישי, עמ' 837-836;
דברי אריאל שרון בתחקיר פיקוד דרום, 3.3.74, עמ' 62-61.
)10) אגרנט כרך שלישי, עמ' 750-749 ; 760 ; 837.
)11) אלוף (מיל.) אברהם אדן (ברן), על שתי גדות הסואץ, 1979, עמ' 118.
)12) אגרנט כרך שלישי, עמ' 749.
)13) עדות אמנון רשף בתחקיר פיקוד דרום, 19.3.74, עמ' 35. הדברים קיבלו אישור נוסף בדואל מאמנון רשף למחבר ב- 6.9.13.
)14) אגרנט כרך שלישי, עמ' 760.
)14א) עדות מ"פ ל' אהרן נרקיס, 22.11.73 ; עדות הקמב"ץ ירון חמל, 2.11.73. ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ; קורות גדוד טנקים 410 במלחמת יום הכיפורים, עמ' 5, אתר חטיבה http://www.amuta600.org.il/books.asp ,600
)15) עדות אריה קרן בתחקיר פיקוד דרום, 5.3.74, עמ' 93.
)16) יוסרי, עמ' 136-135 ; 145.
)17) יוסרי עמ' 158 ; אלוף (מיל.) אמנון רשף, לא נחדל ! חטיבה 14 במלחמת יום הכיפורים (גרסא מורחבת, 2013), עמ' 184-183, 186.
)18) ראה הערה 2 לעיל.
)19) יוסרי, עמ' 175-172. ראה גם גמאל חמאד (להלן : הערה 29), עמ' 180.
)20) זכרונותיו של מולאזם (סג"מ) מחמד עבד אל-מנעם יוסף, מ"מ בגדוד 335, באתר האינטרנט המצרי group73historians.com . לימים הגיע יוסף לדרגת עמיד - תא"ל. המידע באדיבות אל"מ (מיל.) פסח מלובני.
)21) יוסרי, 175-172.
)22) יוסרי, עמ' 172 ; 175 ; 183-181 ;
המידע לגבי מחלקות הסאגר מתוך ראיון עם עבד אל-סתאר חג'אזי, קמב"ץ הארטילריה
של חטיבה 112, המופיע בספרו של מחמד מחמד אל-סנבאטי, קו האש המתמשך, (محمد محمد السنباطي, خط النار ممتد, 2010). הספר מכיל קובץ ראיונות עם בוגרי מלחמת
1973. הספר מופיע באתר האינטרנט המצרי www.zamanalwsl.net/news/5941.html.
המידע באדיבות אל"מ (מיל.) פסח מלובני.
)23) עריכת המפה - ניצן שפירא.
)24) יוסרי, עמ' 135 ; 139.
)25) אשר, עמ' 223-210.
)26) מידע זה באדיבותו של אל"מ (מיל.) פסח מלובני.
)27) המחבר מוקיר תודה לאלוף (מיל.) אמנון רשף, אשר איפשר את השגת התצ"א. פיענוח התצ"א נעשה בידי ניצן שפירא, ועל כך נתונה לו תודה והוקרה רבה. התוויית המערך של חטיבה 112 ע"ג התצ"א היא פרי שילוב המידע מהמקורות המצריים עם פיענוח התצ"א.)28) עריכת המפה - ניצן שפירא.

)29) גמאל חמאד הוא אלוף (ליוואא) בדימוס של צבא מצרים. קיבל את פרס הספר המצרי הטוב ביותר על מלחמת 1973 על ספרו "המערכה המלחמתית בחזית המצרית" (المعارك الحربية على الجبهة المصرية), שיצא לאור ב- 1989.
המפה וההפנייה לספרו של גמאל חמאד הם באדיבות תא"ל (מיל.) דני אשר.
התרגום בעזרתו האדיבה של אל"מ (מיל.) פסח מלובני.
)30) הקלטת רשת קשר "עמיר" של אוגדה 143 ליום 8.10.73, ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון.)31) הקלטת רשת קשר "כריש" אוגדה 162 ליום 8.10.73, ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון ; אגרנט כרך שני, עמ' 438 ; 700 ; 714 ; כרך שלישי, עמ' 817.
)32) יוסרי, עמ' 134, 157.
)33) שם, עמ' 191.
)34) שם, עמ' 181.